ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477. 84)

Гелей С. Д.,

e-mail: heleystepan@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-4349-9107, Researcher ID: F-4868-2019,

д.і.н., проф., професор кафедри історії і філософії, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

Левицька-Ревуцька О. Є.,

e-mail: vodohraj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-6689-3054,

викладач, кафедра іноземних мов, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті досліджуються соціально-демографічна структура краю, національний склад та політико-правове становище населення Східної Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., розкрито головні тенденції економічного розвитку Австрійської монархії, інтеграційні процеси з тенденцією до початку формування національних ринків; показано процес поступового втягування поміщицько-магнатських господарств у товарно-грошові відносини, початок раціональних методів ведення землеробства і тваринництва великими землевласниками; встановлено розмір та якість фільваркових господарств та доходи з них, їх рентабельність та співвідношення грошового господарства до натурального; загальні прибутки від фільваркового господарства співставлено з загальними грошовими доходами. Головне завдання магнатської олігархії полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити цілісність держави. На конкретних прикладах з'ясовано важке соціальне становище селян-кріпаків, для яких визиск був фактом щоденного життя, переконливо доведено, що за право користуватися убогими земельними наділами вони відробляли паничину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи у панських маєтках і вимагала натурального оброку. Детальну характеристику фільваркового господарства наприкінці XVIII ст. в селах Іздебкі, Гочів та Мочеради дав Роман Зубик.

Ключові слова: феодална економіка, Східна Галичина, фільваркове господарство, інтенсивне господарювання, адміністратор, магнати і шляхта, аграрне законодавство, наймана праця, землеробство і тваринництво.

Helej S. D.,

heleystepan@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-4349-9107, Researcher ID: F-4868-2019,

Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History and Philosophy, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

Levytska-Revutska O. E.,

vodohraj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-6689-3054,

Lecturer, Department of Foreign Languages, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

MANOR ECONOMY IN EASTERN GALICIA AT THE END OF THE XVIII THE EARLY XIX CENTURY

Abstract. *The article deals with the socio-demographic structure of the region, the national composition, political and legal situation of the East Galicia population at the end of the XVIII - the beginning of the XIX centuries, the main trends of economic development of the Austrian monarchy are revealed; integration processes with a tendency to start forming national markets; the process of gradual involvement of landlord-manor farm properties in commodity-money relations is shown; the beginning of rational agriculture and animal husbandry by large landowners; the size and quality of the manor farms and their income have been determined; the profitability and the ratio of pecuniary economy to natural; the total profits from the manor economy are compared to the total money income. The main task of the landlord oligarchy was to adapt the absolute monarchy to the new tendencies of social and political life, to prevent new social movements from loosening the structure and disturbing the integrity of the state. Specific examples have revealed the difficult social situation of serfs, for whom the exploitation was a fact of daily life, convincingly proved that for the right to use poor land plots, they worked like slaves for five or six days a week. The nobility often forced the peasants to do various jobs in the lord's estates and required a natural servage. Detailed description of the manor economy at the end of the XVIII century at the villages of Izdebka, Gochev and Mocherada was given by Roman Zubyk.*

Key words: feudal economy, Eastern Galicia, manor economy, intensive economic activity, administrator, magnates and nobility, agrarian legislation, hired labour force, agriculture and animal husbandry.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-01>

Постановка проблеми. Величезна більшість українців в Австрійській імперії проживали в Галичині – південно-східній частині колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 р. Значну їх частину складали селяни-кріпаки, для яких визиск був фактом щоденного життя. За право користуватися убогими земельними наділами вони мусили відробляти на феодала панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім того, шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи у панських маєтках і вимагала натурального оброку. Підраховано, що панові діставалося дець від половини до третини жалюгідного селянського прибутку.

У другій половині XV ст. розпочався експорт збіжжя на Захід, спершу до Голландії, пізніше до Франції та Англії. Східноєвропейське збіжжя опанувало західні ринки, особливо в часи, коли почала занепадати Іспанська імперія, що перше була головним постачальником хліба на Заході. Українська шляхта почала заводити фільварки, призначені на продукування збіжжя, а що була потреба на більшу кількість робочих рук, то одночасно зросла панщина. У ході подальшого розвитку фільваркового господарства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. удосконалювалася його структура, зростала кількість фільварків, які об'єднувалися у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії.

Залежно від кон'юнктури ринку землевласники вирощували овочі, продавали частину худоби, молочні продукти, рибу, ремісничі вироби, зокрема полотно. І все ж багатогалузевим товарним господарством магнатські латифундії у XVIII ст. не стали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз праць присвячених різним аспектам розвитку фільваркового господарства у Східній Галичині в кінці XVIII – на початку XIX ст., свідчить про те, що порушена в статті проблематика має науково-теоретичну актуальність. Про це, свідчать, зокрема, праці українських істориків: Т. Балабушевича [18-23, 25-27, 49, 57], А. Барановича [51], М. Герасименка [8, 9, 16], В. Голобуцького [12], В. Задорожного [11, 14], Р. Зубика [28-41, 63], І. Іваночка [1], І. Крип'якевича [20], Я. Кіся [15], М. Лучка, М. Остап'юка [16], П. Магочія [3, 4], Ю. Овсінського [49, 52-53, 56, 58-62, 64-66], Ф. Стеблія, М. Кравця та В. Ілька [7, 11, 24], О. Субтельного [11], колективна монографія "Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства" [2, 6, 17], Б. Янишина [5]; праці польських істориків: А. Гостомського [49], В. Грабського [55], В. Кули [55], В. Русінського [55], Я. Рутковського [50, 54], В. Серчика [49]; а також документи Центрального державного історичного архіву у Львові [ф. 42-46, 48] та інші матеріали. Спираючись на результати праць українських та зарубіжних істориків, на матеріали архівних фондів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми названої теми.

Постановка завдання. Автор ставить за мету здійснити комплексний аналіз досліджень сучасних українських та зарубіжних істориків, присвячених розвитку фільваркового господарства у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX ст., з'ясувати малодосліджені проблеми названої теми: процес втягування магнатських фільваркових господарств у товарно-грошові відносини; раціональні методи ведення землеробства і тваринництва; удосконалення структури фільварків та ефективність їх господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XVIII ст. у складі Австрійської імперії опинилися землі, більшість населення в яких становили українці. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія приєднала західноукраїнські землі на північ від Карпат, яким було надано офіційну назву Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським (82 тис. кв. км, 2,5 млн населення). До нього входили частини Краківського та Сandomirського воєводств на південь від Вісли, Галицьке (Руське) і Белзьке воєводства, а також невеликі частини Холмщини (навколо Замостя) та Подільського воєводства на захід від річки Збруч¹.

Королівство Галичини і Володимирії з центром у Львові очолював староста, призначений Віднем. Адміністративно край поділявся на 19 округів, 12 із яких (Белзький, Бродівський, Бережанський, Заліщицький, Коломийський, Ліський, Львівський, Перемиський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Станіславівський) становили Східну Галичину².

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Поряд з українцями жили чималими етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також такі етнічні меншини, як євреї, німці, чехи, словаки, вірмени (табл. 1).

Таблиця 1

**Національний склад населення Галичини і Володимирії
станом на 1849 р.³**

Національність	Кількість	
	в тис. осіб	у відсотках
Українці	2303	46,8
Поляки	2258	45,9
Євреї	328	6,7
Німці	27	0,6
Всього	4919	100

Українці проживали здебільшого у Східній Галичині, де з 3,1 млн населення вони становили 71%. Другою за чисельністю національністю тут були поляки, яких 1849 р. налічувалося 635 тис. осіб, тобто 20,4% населення. Проте поляки вирізнялися передусім не чисельністю, а політичним і соціальним впливом. Майже весь прошарок магнатів і шляхти складався з них. Поляки були здебільшого римо-католиками, українці – греко-католиками.

Важливою етнічною групою в населенні Галичини стали євреї. Відразу після приєднання Галичини до імперії євреї становили 3,1% населення всієї провінції, зокрема 8,7% населення її східної частини. За австрійського правління кількість євреїв продовжувала зростати: з 144 тис. у 1776 р. до 328 тис. у 1849 р.⁴. Три чверті з них жили у Східній Галичині. Кілька міст – Броди, Белз, Бучач, Рогатин, Перемишляни, Делятин і Сокаль – були майже цілковито єврейськими. В інших містах євреї становили близько третини жителів, працюючи здебільшого у торгівлі та в промисловості⁵.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок. У соціальній структурі домінували селяни. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків, до шляхти належало 95 тис. осіб, або 3,4% від усього населення³.

Входження західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. до складу монархії Габсбургів докорінно змінило політико-правове становище українського населення. Хронологічно це збіглося з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних імператрицею Марією Терезою та її сином і наступником – імператором Йосифом II у 70-80-х рр. XVIII ст. Їх головне завдання полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити державну цілісність.

Для розвитку західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. визначальним було аграрне законодавство Марії Терезії та Йосифа II під час їхнього спільного правління (1765-1780) і самодержавної влади останнього (1780-1790).

Першим законом (1773 р.), який змінив земельні відносини в Галичині, удержавлювалася королівщина. Закон, що регулював відносини між шляхтою і кріпосними селянами, було видано у червні 1775 р. Поміщикам заборонялося притягати селян до відбування повинностей понад записані в інвентарі, до панщини в неділю і у свята, примусової роботи навіть за гроші, накладати штрафи, карати без спеціального присуду. Було обмежено застосування тілесних покарань. Цей закон зруйнував основи домініальної* влади пана.

Законом від 5 квітня 1782 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян і надав їм елементарні громадянські права, сільським громадам – самоврядування. Було дозволено селянам одружуватися на власний розсуд, навчатися ремеслу, посилати дітей до міської школи, скасовано примусову службу у панському дворі. Селянин з безправного кріпака перетворився на вільного. Він безплатно користувався дровами з лісу та пасовиськами, які належали панові. Проте селяни, що стали цісарськими підданими, залишалися прикріпленими до землі й надалі виконували панщину та інші повинності⁶.

У 1786 р. в усій Австрії здійснено перший кадастр** земель (Йосифинська метрика) з метою вдосконалення системи оподаткування. У серпні 1786 р. панські та державні (домініальні) землі відділили від селянських, так званих рустикальних. Власниками маєтків було заборонено розпоряджатися цими землями, ділити їх, приєднувати до фільварків***.

Селяни отримали право спадкового користування своїми наділами⁷. В квітні 1787 р. був виданий закон, який вирішив питання сталості селянського землекористування. Селяни одержали так зване право «дотації»****: на земельний наділ, на користування пасовищами і лісом, на допомогу реманентом, на опіку у випадку збідніння⁸.

Найбільш прогресивним був загальноавстрійський Урбаріальний закон Йосифа II від 10 лютого 1789 р. Проголошувалося, що всі селянські повинності належить встановлювати пропорційно до кількості землі, що перебувала в їхньому користуванні. Розміри державних й урбаріальних (на користь пана) повинностей не могли перевищувати 30 % загального доходу від селянської землі, зокрема урбаріальні повинності 1-17,8 %, а державні для Галичини – 8,3%.

Урбаріальні повинності мали сплачуватися грішми, що призводило до скасування панщини. Встановлювався однаковий поземельний податок для всіх категорій власності, а також визначалися норми доходності окремих категорій земельних угідь. 1799 р. було запроваджено нове оподаткування: 70 % прибутку віддавалося селянинові, 18 % – державі і тільки 12 % – дідичеві.

Незадоволення цим законом великих земельних власників, у тому числі галицької шляхти, загальмувало втілення його в життя. Наступник Йосифа II імператор Леопольд II у 1790 р. скасував Урбаріальний закон, наказав повернутися до колишніх норм оподаткування і панщинних повинностей⁹.

І все ж Йосиф II ставив своєю метою покращити долю селян, оживити занепаду економіку, підвищити ефективність чиновництва і вдосконалити освіту в усій імперії. Невідступно керуючись абсолютистськими принципами, він також намагається скасувати особливі права і привілеї окремих земель, що ускладнювали проведення реформ. Як і належало сподіватися, з усіх амбіційних задумів Йосифа II вдалося здійснити лише деякі. Це викликало у нього гірке розчарування. І все ж правління Йосифа II знаменувало виняткові часи, коли імперія прагнула й могла зміцнюватися й самооновлюватися.

Згадані реформи мали величезне значення для українців, оскільки вони проводилися саме в час приєднання до імперії Галичини. Таким чином, бодай із цієї точки зору українці ввійшли до складу імперської системи Габсбургів в апогеї її розквіту¹⁰.

Головні тенденції економічного розвитку Австрійської монархії у цілому та її окремих володінь кінця XVIII – першої половини XIX ст. чітко відображали наростання кризи старих і початок формування нових виробничих відносин. Однак розвиток капіталістичних форм господарства мав ряд особливостей. Однією з них був нерівномірний розвиток окремих частин імперії. В умовах багатонаціональної "клаптикової" імперії

* Домініальна земля – поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії, зокрема у Західній Україні, яка входила до її складу. Більшість домініальних земель належали поміщикам. Податки з цих земель, що були запроваджені лише з XVIII ст., були набагато менші, ніж із так званих рустикальних (селянських) земель.

** Кадастр – систематизоване зведення відомостей про земельні наділи, які складають офіційні установи.

*** Фільварок – комплекс господарських будівель і земельних угідь, на яких пан вів власне господарство, застосовуючи працю дворової челяді та кріпосних селян.

**** Дотація – допомога для покриття збитків або для іншої мети, доплата, матеріальна допомога.

інтеграційні процеси порівнювалися з тенденцією початку формування місцевих національних ринків. Такі явища, природно, не обійшли і Східну Галичину. Але в цілому соціально-економічна дискримінаційна політика австрійського уряду була спрямована на перетворення новопридбаної провінції в аграрно-сировинний додаток митрополії. А це, у свою чергу, деформувало й гальмувало нові процеси в економіці, консервувало феодальні відносини¹¹.

За таких умов магнатська олігархія володіла майже половиною усіх багатств Галичини. Рештою володіли держава, католицька й уніатська церкви¹². Отже, центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки разом із фільварками і прилеглими до них селами, містечками, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами і базарами. Поміщицько-магнатське господарство поступово втягувалося у товарно-грошові відносини. Головною функцією панщинного господарства стало виробництво заради грошей, яких завжди не вистачало шляхті й магнатам.

Дешева сировина і дармова робоча сила залежних селян штовхали поміщиків на організацію у власних маєтках промислових підприємств як одного з важливих джерел поповнення своїх доходів¹³.

Так, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у поміщицьких господарствах Східної Галичини значного поширення набуло млинарство. В маєтках працювали водяні, рідше вітряні млини. Джерела фіксують, що наприкінці XVIII ст. на території Галичини налічувалося 5 117 млинів, прибутки від яких становили понад 600 тис. польських злотих (злотий польський = 60 грошів), поступаючи лише прибуткам від пропінатії*. Наприклад, у 1786 р. доходи Ходорівського ключа виносили майже 31 тис. польських злотих, зокрема понад 12,5 тис. – з оренди млинів і перевозів. Більшість млинів здавалася в оренду.

Подібне становище зберігалося протягом першої половини XIX ст. Лише, приміром, в Ходорівському ключі у 30-х роках від оренди двох млинів одержано щорічно майже 4 золотих ринських прибутку¹⁴.

Землевласники намагалися пристосовуватися до потреб товарно- грошових відносин, відтягти економічну загибель феодально-кріпосницької системи шляхом підвищення прибутковості своїх господарств, спроб законсервувати феодальні виробничі відносини. Проте промислові підприємства не можна назвати простою філією поміщицького господарства. Це своєрідні економічні організації, тісніше, ніж землеробство, пов'язані з новими, більш передовими тенденціями у феодальній економіці. Можна стверджувати: це окремі організаційно-економічні одиниці¹⁵. Промислове виробництво перепліталось з торговельним землеробством, засвідчуючи розклад феодально-кріпосницького господарства.

Основним земельним фондом володіла шляхта. За даними першого австрійського перепису (1773), в Галичині було 6450 фільварків, об'єднаних у 1900 доміній. З них близько 1500 доміній (5300 фільварків) належали шляхті, чисельність якої становила 19 тис. родин (95 тис. осіб), або 3,6% населення краю¹⁶.

Справжніми власниками землі в Галичині були магнати Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чарторійські, Сангушки, Тишкевичі, Жевуські, Браницькі, Оссолінські, Радзивілли, Стадницькі, Замойські, Дідушецькі, Лянцкоронські та ін. Список земельних власників Галичини за 1785 р. свідчить, що 40 магнатських сімей володіли близько 2800 фільварками, або більш ніж половиною приватних маєтків. Потоцьким належало в Галичині 650 міст і сіл. У маєтках Чарторійських в Галичині налічувалося 95 сіл¹⁷.

Використання коней на фільварках, а після інкорпорації Галичини до Габсбурзьких володінь – можливість продажу вівса для потреб австрійської армії спонукали землевласників до збільшення його посівів, а також запровадження його вирощування до одного з видів натуральної ренти – осипу**. З головних родів збіжжя в Галичині найбільше сіяли вівса (40 %) і жита (35 %), менше ячменю (15 %) і пшениці (10 %)¹⁸.

Крім зернових, на фільварках вирощувалися також горох і мак - переважно для власних потреб. Вирощування хмелю найчастіше входило до повинностей селян у тих економіях, де він родив найкраще.

Починаючи з 40-х рр., робилися спроби запровадження при фільварках городів, для яких виділялися спеціальні городники, з досить високим забезпеченням – майже таким самим, як у адміністраторів. На городах вирощувалися цибуля, ріпа, капуста, морква, петрушка, пастернак, квасоля, салат, калярепа, буряки. Зібрані овочі використовувалися для харчування адміністраторів, для продажу на міських торгах, подеколи примусово «нав'язувалися» міщанам залежних від магнатів міст і містечок, але у 70-х рр. городництво скорочується, вивільнені площі використовуються для зернових, а постачання овочами переходить до приміських господарств.

Відомостей про садівництво дуже мало; хоч і садили яблуні, груші та сливи, але родили вони не щороку, а тому сталого прибутку від них не було. Розводили виноград і навіть продукували вино.

*Пропінатії – монопольне право магнатів і шляхти Речі Посполитої та українських земель, що входили до її складу, на виробництво та продаж горілки.

**Осип – зернова данина.

Важливу роль у сільському господарстві відігравало тваринництво, що забезпечувало важливими харчовими продуктами все населення – від землевласників до челяді, а фільварки та й селянські господарства – тяглою силою та добривом. На фільварках тримали до 100-150 голів великої рогатої худоби, свиней, у середині століття стали заводити більше коней, які використовувалися на польових роботах, а також курей, досить часто – гусей, рідше – качок та індиків¹⁹.

Тваринництву дуже заважали пошесті, але втрати намагалися швидко компенсувати, приганяючи тварин із Поділля, закупаючи на ринках. Загалом на початок 70-х рр. кількість голів на фільварках зросла на 20-50 %, у 50-60-х рр. на приміських фільварках почали виробляти сир та масло на ринок.

Крім фільваркового господарства, телят досить часто віддавали на відгодівлю селянам як одну з повинностей, або й у їхнє власне господарство за певну частину молочних продуктів.

Свинарство розвивалося нерівномірно, в багатьох економіях кількість свиней зростала, часом до 120-160 голів на фільварку. Свинина використовувалася здебільшого для власних потреб.

Коней тримали в основному як транспортний і гужовий засіб, намагалися покращувати породу за рахунок тварин східного походження, а для потреб панського виїзду тримали породу «тарантоватих» – білих в яблуках коней, про яких дбали особливо. Для догляду за кіньми тримали машталірів і конюхів. У 40-60-х рр. на фільварках намагалися розводити овець і кіз, але поширення вони, так само як вислюки, буйволи, мули, не дістали. Не прижилися у господарстві й верблюди, які, очевидно, не витримали клімату²⁰.

Значною увагою власників користувалася відгодівля птиці, для якої існували спеціальні графіки постачання двору. На кожен фільварок надсилалися вказівки, як і чим, в якій кількості птицю відгодовувати і коли на який маєток постачати. Надлишки птиці продавалися на міських базарах, «нав'язувалися» міським громадам, але великого товарного значення птахівництво не мало, на відміну від бджолярства, продукти якого продавалися на вільному ринку або «нав'язувалися» усім власним і королівським містам²¹. Вулики тримали на всіх фільварках, але цілі пасіки активно віддавали в оренду, дістаючи чималий прибуток.

Про рибне господарство документальних матеріалів небагато. Ставки найчастіше здавалися в оренду разом із млинами або пропінасією. В оплату оренди входило постачання рибою двору, а також обов'язкова купівля певної кількості продуктів – збіжжя, масла, м'яса. Але в 40-х рр. землевласники часто забороняли здавати стави в оренду, натомість наймали для догляду за ними спеціальний персонал з досить високою оплатою – 3-4 злотих на рік. Для вилову риби наймали рибалок, а кожен орендар або фільварок мусили мати спеціальні візки для перевезки риби на базари. Живу рибу перевозили досить далеко – до Львова, Дрогобича, Стрия, а також в'ялили, сушили, коптили²².

У тваринництві спостерігалися спроби втягнення господарства у товарно-грошові відносини, проте наштовхувалися на відсталість методів господарювання та нестачу робочих рук. Це змушувало землевласників не лише вдаватися до інтенсифікації старих методів примусової праці, а й все частіше застосовувати як примусовий, так і вільний найм.

Основні володіння були домінікальними, тобто належали поміщикам. Селянство (у 1790 р. – 16 тис. сімей), що становило основну масу населення, мало спочатку в особистому користуванні лише присадибні ділянки. Орні землі – домінікальну власність, що виділялася поміщиком громаді для спільного користування, розподіляв двірник (громадський староста) між селянами жеребкуванням. Розмір ділянки залежав від кількості тяглової сили (1-4 упряжі)²³.

Основні врожаї на західноукраїнських землях збирали домінікальні володіння, тоді як селянські рустикальні господарства були менш продуктивними внаслідок перелогового господарювання та недосконалої агротехніки. Нові сорти сільськогосподарських культур (пшениці, жита, ячменю, кукурудзи), спроби угноювання (особливо німецькими колоністами) дозволили збирати вищі урожаї, надлишки яких все більше надходили на ярмарки та продавалися в інші краї.

Однак здебільшого землеробство, яке залишалося основною галуззю селянського господарства, за винятком гірських районів, досі мало екстенсивний характер. Майже на всій території краю панівною досі була трипільна система*. Протягом першої половини XIX ст. вона зазнала деякого покращення за рахунок використання частини перелогів під посіви кормових культур. У лісових районах селяни нерідко вдавалися до давньої вирубно-вогневої системи. В підгірських районах зокрема на території Коломийської, Станіславівської і Чортківської округ, збереглася примітивна перелогова система. Селянське господарство майже не знало агротехнічних удосконалень, залишалася стара рутинна техніка. За таких умов селянська

*Трипільна система – ведення землеробства, при якому ниву ділили на три поля: одне – засівали восени озимими хлібами, друге – навесні яровими, а третє – залишали під паром.

земля оброблялася погано, заростала бур'янами, швидко виснажувалася. До того ж, зайнятим на панщині селянам часто не вистачало часу для належного обробітку полів. Середня урожайність зернових рідко перевищувала 5-7 ц з гектара, а часто виявлялася ще нижчою.

У більшості селянських господарств худоба через нестачу пасовиськ і кормів, поганий догляд, була малопродуктивною. Водночас в гірських районах Коломийської, Станіславівської, Стрийської та Самбірської округ тваринництво стало основним заняттям.

Молочні продукти (сир, масло, бринзу), шкіру, вовну, сукно селяни цих районів продавали на ярмарках в низинних містечках і купували собі хліб, кукурудзу й інші продукти землеробства. Незважаючи на загалом низьку культуру тваринництва, в багатьох панських маєтках почали розведення кращих порід худоби. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, яку в значних кількостях (60-70 тис. голів щорічно) продавали на ринках Відня й Оломоуца. Набуло поширення тонкорунне вівчарство, і на західноєвропейський ринок значними партіями надходила вовна з Галичини. Проте раціональні методи ведення землеробства і тваринництва захопили вузький прошарок лише великих землевласників й істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли²⁴.

Прибуток від земельної власності шляхта та магнати одержували за рахунок селянських повинностей, корчемної оренди та виплат за заставлені у них землі, які часто в такий спосіб переходили у їхню власність. Поступово збільшувалася грошова та відробіткова рента, адже саме у фільварках вирощувалося зерно на продаж. Зі зростанням виробництва на продаж збільшувалася і вартість дня пішої (з 6 до 8 грошів) та тяглої (з 8 до 10 грошів) панщини. Повинності селян не обмежувалися регулярною панщиною, яка в середині XVIII ст. становила 2-3 дні на тиждень від чверті лану землі. Селяни мусили обробляти льон та коноплю, очищати пшоно та гречку, садити і поливати капусту на фільваркових землях, відпрацьовувати різні шарварки*, закоси, обкоси, зажинки, обжинки, поранки та інші види робіт. За їх невиконання нараховувалася додаткова панщина. Селяни деяких сіл повинні були ще й відгодовувати худобу, збирати лісові продукти та ін.

Усередині XVIII зростала кількість чиншовиків**, якими ставали найбільш вразливі категорії селян-загородників, або ремісники. Крім власного ремесла, вони обкладалися іншими повинностями – пряли, ремонтували мости і греблі, перевозили товари.

Прагнучи інтенсифікувати господарство, шляхта почала використовувати шарваркові дні для польових робіт, збільшувати тривалість робочого дня, обтяжувати під різними приводами чиншовиків відробітками, а панщинних селян – чиншем. Необхідність сплачувати грошову ренту спонукала селян до участі в торгівлі. Це ставало додатковим чинником для майнового розшарування, в результаті якого з'являлася заможніша група, спроможна наймати або орендувати для себе додаткову землю.

У ході відбудови і подальшого розвитку фільваркового господарства удосконалювалася його структура. Кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, тоді вони об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – у економії, до яких входило 10-15 фільварків. На чолі фільварків або ключів стояли адміністратори, на чолі економії – економ, як правило, – зі збіднілої шляхти. Економ повинен був щомісяця об'їздити фільварки, контролюючи діяльність адміністраторів, збирати грошову та натуральну ренту, наглядали за використанням ґрунтів, вчасним висівом, угноєнням і збиранням врожаїв. Двічі на рік кожен економ доповідав власникові про наявність зерна й інших продуктів у шпихлірах, а 1 грудня кожного року – про грошові прибутки: надходження від чиншу, сплату за найм полів та сіножатей. До обов'язків адміністратора належало пильнувати межі панських володінь, організовувати виконання всіх видів ренти, наглядали за використанням ґрунтів, станом гребель, ставів і млинів. Крім адміністратора, за господарством фільварку наглядали гуменний, побережники, лісничі, мірошники, городники та фільваркова челядь. Адміністратор був особою матеріально відповідальною. Під час досить регулярних контрольних підрахунків визначалася кількість товарів, використаних адміністратором для власних потреб. Збитки мали відшкодовуватися з їх винагороди. Зростання фільваркового господарства вимагало збільшення робочої сили. Тому дедалі частіше застосовувалася наймана праця – як вільнонайманих збіднілих селян, так і примусова. Оплата праці наймитів була неоднаковою, від 3-4 до 15 грошів за день. Застосування найманої праці часом становило до 10-15% усіх відпрацьованих днів. Найчастіше найману працю використовували під час посівів або жнив, коли виявлялося важливо виконати роботи вчасно²⁵.

*Шарварок – додаткова (крім панщини) феодальна повинність в Україні XV–XVIII ст.: праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо.

**Чинш – регулярна фіксована платня грошима або продуктами, яку сплачували державі чи феодалові особисто вільні селяни за користування земельними угіддями.

Вирощене зерно магнати продавали на ярмарках у Дрогобичі, а подеколи відправляли власним транспортом аж до Гданська. Оскільки деякі з них зокрема, Жевуські та Любомирські, мали маєтки не лише в Галичині, а й на Правобережжі, де якість зерна була кращою, досить часто подільське зерно відправляли до Гданська, а трохи гірше галицьке – на Правобережжя, для харчування челяді та годівлі худоби.

Як ми уже зазначали, урожайність зернових в Галичині вважалася низькою. Це пояснювалося виснаженістю ґрунтів. Тому землевласники приділяли усе більшу увагу як сільськогосподарському реманенту, намагаючись закуповувати новіші і досконаліші плуги, так і угноюванню землі.

Загалом у Галичині в XVIII ст. існувало три види покращення ґрунту: поправлення (внесення гіпсу, вапна), угноєння (внесення гною, приорювання зеленого добрива), обробіток ґрунту (підвищення його родючості за допомогою орних знарядь). Найпростішим способом підтримання родючості ґрунту було виділення орних площ під пасовища. На Бойківщині, Лемківщині існувала практика, коли частину поля відводили під овес, а на другий рік на ньому випасали худобу. На Прикарпатті землю під пасовища використовували один-два роки. У Карпатах практикувалося кошарування худоби, особливо овець. За трипільною системою ґрунт підживлювали раз на три роки під озимі культури.

Для підвищення родючості ґрунту використовували різні форми сівозміни. На паровому полі висівали жито, яке замінювали ярими культурами, потім залишали для толокування. Після вівса земля виснажувалася і заростала травою. З появою картоплі трипільля змінилося чотирипільля або нерегулярною паровою системою. У сівозміну вводили технічні культури. В маєтках великих землевласників почали запроваджувати багатопільну систему²⁶.

Оскільки основним добривом у XVIII ст. залишався гній, на фільварку намагалися тримати таку кількість тварин, яка б забезпечувала угноєння всього поля. Хоча система землеробства залишалася традиційним трипільля, зміна культур визначалася для кожного поля окремо. Проте через те, що рішучого зростання урожайності досягти не вдавалося, основним шляхом до збільшення виробництва зерна залишалося розширення орних площ.

Головним знаряддям обробітку землі був традиційний український плуг, у який впрягали по тричотири пари волів, а у легкий німецький – чотирьох коней. Застосовували також двозубу соху. Вдосконалювалися і мали регіональну специфіку ручні знаряддя: мотики, сапи, заступы. Сіяли і збирали врожай вручну за допомогою традиційних знарядь - серпа, коси, грабель, вил, ціпа. Поширилася молотьба на відкритому току в полі за допомогою худоби. З XVII ст. для очищення зерна почали застосовувати дерев'яні млинки. Дотримувалися чотирьохетапної сезонної оранки: 1) весняна під парові культури; 2) оранка чорного пару*; 3) літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; 4) зяблева оранка. Внаслідок слабкої забезпеченості тягловою силою більшість селян обробляла землю супрягою, об'єднуючи тягло кількох господарств²⁷.

Детальну характеристику фільваркового господарства наприкінці XVIII ст. в селах Іздебки, Гочев та Мочеради дав Роман Зубик. Свою працю "Фільваркове господарство наприкінці XVIII століття", написану польською мовою, він розпочав з аналізу джерельної бази: "Завдяки люб'язності пана Тадеуша Смажевського, який надав цінні рукописи з кінця XVIII ст. зі своїх родинних архівів проф. Фр. Буякові, ми, на їх підставі, а також на підставі додаткових джерел зібраних в Державному та Земському архівах у Львові, можемо докладно проаналізувати доходи та видатки трьох фільварків кінця XVIII століття (1786–1798 рр.) і на їх прикладі представити стан тогочасного фільваркового господарства"²⁸.

Одним із найважливіших джерел була книга видатків, що велася протягом 42 років: від 08.01.1786 р. до 28.09.1828 р., та книга доходів за три роки: від 25.03.1795 до 27.04.1798 р. Облік господарства спільно вели Тадеуш і Юзеф Смажевські з роду Заглоба. Цей рід, що був пов'язаний із магнатами Потоцькими і Тарнавськими, настільки зубожів, що їхній син Станіслав володів лише двором у Вульці під Дубецьком (приблизно 35 км на захід від Перемишля). Спочатку він вів господарство на орендованих фільварках: до квітня 1789 р. – в Іздебках, повіт Бжозув; три наступні роки – в Гочев, повіт Ліско, і протягом наступних трьох років – знову в Іздебках. Його дружина, Юзефа з роду Шярчинських гербу Сас, внесла посаг 6000 злотих готівкою, що дало йому спадкове право на одну сьому частину майна батьків²⁸, які у 1792 році купили за 160 000 польських злотих у власність Іздебки²⁹.

За словами Р. Зубика, книга видатків велася дуже старанно і містила кількості карток без нумерації у картонній оправі. Її перевагою було те, що видатки датовані і виписані в окремі графи. Інколи кілька видатків записані в одному пункті, але, як правило, вони були споріднені між собою. Суми видатків

*Чорний пар – не зайняте посівами поле сівозміни, в якому основний обробіток ґрунту проведено влітку або восени попереднього року, різновид чистого пару.

записувалися відповідно до поділу на два рахунки: поточний або для слуг. До половини 1797 р. підбивався підсумок в кінці кожної сторінки та в кінці календарного року. Загальні підсумки відсутні.

Вчений використав матеріали державного архіву у Львові, зокрема: 1) Табулу т. 37 (для Іздебків і Гочева) і т. 43 (для Мочерад), в якій містилися відомості про зміну власників з точною датою і ціною продажу майна та положення щодо успадкування; 2) Податкові фашії, що містили перелік повинностей підданих на користь двору у перерахунку на готівку, а також співвідношення доходів від двірських, костельних ґрунтів та ґрунтів підданих від 1789 р. для Іздебків і Мочерад. У Земському архіві автор використав Юзефінську метрику з 1789 р. та додаткові акти, що містили сумарне співвідношення площі маєтку зі специфікацією якості ґрунту, власників та кількості зібраного урожаю, сіна, деревини тощо. Ці матеріали дали можливість автору встановити розмір та якість фільваркових господарств та приблизні доходи з них.

У названих джерелах траплялася як польська, так і австрійська монети. Оскільки фільваркові рахунки велися у польській валюті, Р. Зубик у своїх розрахунках використовував польську валюту. Протягом всього періоду, про який йдеться, співвідношення ринського гульдена і польського злого не змінилося і становило: 1 рин. гульден = 4 польських злотих, 1 крейцер = 2 гроші³⁰.

Три фільварки, в яких по черзі вели господарство Смажевські, – це: 1. Іздебки – до 1792 р. власність Ожеховських, в тому році за 160 000 польських злотих продано Людвікові Шярчинському, тестеві Тадеуша Смажевського. 2. Гочев, разом з приєднаними селами Бахлювою та Жарденкою, продані у 1791 р. разом з іншим фільварком у Джурджові перемишльським каноніком Константином Фредром Янові Криковічу – Пожньякові за 160 000 польських злотих; 3. Мочеради, куплені у січні 1794 р. Тадеушем Смажевським від графа Харчовського за 61 000 пол. зл.

1. Іздебки – село над рікою з такою ж назвою, лежить в гірській і лісистій місцевості на висоті 320 м.н.р.м. на західному схилі гори з такою ж назвою. Положення Іздебків – вигідне, оскільки розташоване на перехресті двох старих доріг: з Перемишля через Дубецько і Домарадз до Дуклі та зі Львова і Дрогобича через Доброміль, Ліско, Санок, Бжозув і Домарадз до Тарнова. Відгалуження першої дороги в Уяздах дає хороше сполучення з Ряшовим.

Село охоплювало 5002 морги, тобто 2 878,47 га площі. На орну землю припадало 72,9%, на ліс – 16,7, на городи та галявини 5,7% (майже по половині), решта (4,7%) – на пасовища. Майже 40% всієї площі займали фільваркові землі. Ліс повністю належав до двору (478,43 га), приблизно 51,5% пасовищ, 27,2% орних земель, 19,4% галявин, і лише 6,3% городів. Останнє явище пояснювалося малим попитом на овочі, оскільки поблизу не було великих міст.

Слід зазначити, що територія двору поділялася на чотири більші комплекси: 1) «двір» – займав приблизно 250 га орної землі (43,8%), весь ліс, більшість пасовищ та городів і майже половину лук; 2) «верхній фільварок» – приблизно 186 га орної землі (34,4 %) і 21 га пасовищ, лук і городів; 3) «нижній фільварок» – значно менший, приблизно 83 га орної землі і 9 га пасовищ, лук і городів; 4) «орендовані землі» займали 42 га орної землі і 8 га інших культур. Крім того, дві корчми охоплювали майже півтора гектара городів. Господарства підданих становили 156 га, не враховуючи господарства депутата, лісного (25.6 га) і мельника (11,4 га ґрунту).

До фільварку також належали млин, що давав 40 злотих річної оплати, і пивна*, що приносила 2000 злотих річного доходу³¹.

2. Гочев, село в руслі ріки Гочевки до Сяну, Бахлюва – над Сяном і Жарденка біля джерел ріки Жарденки, лежать набагато вище в горах (350 – 400 м) на відстані 6 – 10 км від Ліска, з яким з'єднує їх стара дорога з Ліска на Угорщину. Невелика відстань від Санок, де знаходяться органи адміністративної влади, робила розташування фільварку з точки зору сполучення ще вигіднішим. Ці три села займали площу 2 423 морги 647 сажнів, тобто 1 394,57 га. Хороше сполучення, невелика відстань до базару, а також вигідне південно-східне розташування вплинули на збільшення площі городів двору так, що, незважаючи на меншу площу двору, ґрунти зайняті під вирощування овочів і фруктів, трохи перевищували площу городів двору в Іздебках.

На ґрунтах підданих розведення тварин переважало над вирощуванням культур. Піддані володіли 90 господарствами, у тому числі 61 в Гочеві, 17 – в Бахлювій, 12 – в Жарденці. Майже всі піддані греко-католицького віросповідання, лише в Гочеві проживало кілька римо-католицьких родин³².

3. Мочеради – село біля джерел ріки Слотвіна, 12 км на південний захід від Мостиськ. Умови сполучення та для торгівлі дуже вигідні. Приблизно 10 км на північ від села йде головна дорога з

*Пивна – приміщення для зберігання або споживання пива.

Перемишля до Львова, а з Гуссакова, містечка, що лежить на відстані 3 км на південь від Мочерад, розходяться дороги у напрямку Добромиля, Самбора, Перемишля і Мостиськ.

Невелика відстань від Львова, великий базар у Перемишлі та інших довколишніх містах робили розташування села більш вигідним, ніж у двох попередніх фільварків.

Загальна площа села – 971 морг 1112 сажнів, тобто 559,17 га. Більшість ґрунтів займали орні землі. Найбільше площі відводилася городам. Господарств підданих – 39, всі греко-католики. Парох мав там свою резиденцію і 17,37 га ґрунту, в тому числі 96,2% займали орні землі, решта – города. Фільваркове господарство мало єдину внутрішню організацію. З півної двір отримував дохід 200 злотих на рік³³.

Якщо порівнювати названі фільварки, впадає у вічі велика відмінність в їх характері та господарському напрямку. Іздебки та Гочев – це підгірні господарства з низьковрожайною землею, з великою кількістю лісів. Натомість Мочеради – це місцевість низинного господарства, майже безлісого, з більш врожайним ґрунтом. Господарський напрям в Іздебках можна визначити як зерново-лісовий, в Гочеві – зерново-лісовий з розвитком тваринництва, а в Мочерадах – зерновий з такою кількістю лук і пасовищ, яка давала можливість утримувати необхідний в господарстві живий інвентар.

Отже, найбільшим мастком були Іздебки. Найбільше підданих – в Іздебках, найменше – в Мочерадах. Найменшу частку в ґрунтах мали піддані в Гочеві, більшу – в Мочерадах, найбільшу – в Іздебках. Орні ґрунти всюди були основою їх господарства (83,1 – 87,8%), частка городів майже однакова (4,1 – 4,7%), частка лук найвища в Гочеві (5,4%), найнижча – в Мочерадах (2,2%), частка пасовищ в Мочерадах найвища (10,2%), в Іздебках – найнижча (3,5%). Найвигідніше розташування мали Мочеради, на другому місці Гочев, а далі Іздебки³⁴.

Другим чинником, який, на думку Р. Зубика, відіграв першорядну роль у фільварковому господарстві, були піддані, тобто їх внески на користь фільварку. Такі внески стали вирішальними для визначення прибутковості господарства. До них належали людські, речові та грошові. Перші – це панщина, яка для фільварків мала основне значення. Господарства підданих були джерелом сирої праці, а фільварки – місцем переробки такої праці. Навіть власного неживого інвентаря необхідного для обробітку ґрунту, фільварок не мав, а повністю користувався послугами підданих.

Інформацію про навантаження підданих вчений мав лише з Мочерад. Там «повинністю підданого що мав орну землю, є: якщо має худобу для упряжі – щотижня відпрацьовувати 3 дні, якщо не має – то 3 дні сам». Крім того, щороку він давав 7 злотих 15 грошів грошового податку, 4 курки або по 10 грошів, 15 яєць або 5 грошів, а також виготовляв одну штуку пряжі (з панського матеріалу), відповідно, платив 15 грошів замість неї. За город відробляв 1,5 дні панщини з худобою для упряжі і віддавав пів штуки пряжі, відповідно, 7,5 грошів. За пасовище піддані давали курей від штуки худоби. За дрова і матеріал для огорожі, який отримували з двірського лісу, зобов'язані були ремонтувати дамби (табл. 2).

Гайові в Мочерадах, як і 4 лісничі в Гочеві і, напевно, лісничі в Іздебках, були звільнені від панщини. Війтові в Гочеві «скидали» 12 днів панщини на рік, а війт в Іздебках відбував повинність однаково з усіма. Натомість цікавою є примітка в договорі оренди Гочеви, власності Костантина Фредра, перемишльського каноніка*, що греко-католицький священник (Бохенський) звільнений від панщини і данини... лише завдяки його заслугам!

Власник села був зобов'язаний «рятувати» підданих заставами під збіжжя у випадку неурожаю, давав матеріал з лісу для ремонту житла тощо³⁵.

Інформацію про грошові доходи фільваркового господарства вчений мав лише за три роки в Мочерадах, від квітня 1795 до квітня 1798 року. Вони надходили з трьох джерел: 1. Від власних продуктів фільваркового господарства; 2. Найму ґрунтів і податків підданих; 3. Пивні. В середньому вони становили 4 336 зл. 10 грошів, тобто 20 злотих 4 гроші з 1 га загальної площі фільваркового господарства (табл. 3).

Щодо видатків, то інформація про них охоплює три з лишком роки. Господарський рік розпочинався 7 квітня кожного року, оскільки приблизно у цей час Смажевські кожні три роки переїжджали на інший фільварок. Саме у цей період закривалися рахунки господарства в Мочерадах.

Видатки у фільварку в Мочерадах Р. Зубик класифікує наступним чином:

– фільваркове господарство (будинки, неживий інвентар, живий інвентар, фільваркова служба та послуги, додаткова купівля збіжжя, кормів і насіння, видатки на транспортування, видатки під час купівлі-продажу та податки);

*Каноніки – у католицькій і англіканській церквах штатні священослужителі єпархіальних кафедральних соборів.

Таблиця 2

Внески підданих на користь двору³⁶

Вид внесків	Іздебки (156 підданих на 1633,96 га)							Гочев, Бахльова і Жарденка (90 підданих на 554,77 га)							Мочеради (39 підданих на 326,49 га)						
	К-ть	Ціна	Вартість у злотих				К-ть	Ціна	Вартість у злотих				К-ть	Ціна	Вартість у злотих						
			всього	%	На 1 підданого	На 1 підданого			всього	%	На 1 підданого	На 1 підданого			всього	%	На 1 підданого	На 1 підданого			
Всього			16,316-14	100	104-17	10-				8,514-12	100	94-18	15-10				4,511-9	100	115-20	13-24	
Всього ¹⁾	32,890	11,7	12,783-10	78,3	81-29	7-25	18,059	12	201	7,223-18	84,9	80-8	13-	10,452	12	268	4,180-24	92,7	107-6	12-24	
В упряжі	11,180	23	8,571-10	52,5	54-29	5-7	7,580	24	84,2	6,064-	71,3	67,11	10-28	5,226 ³⁾	24	134	4,180-24	92,7	107-6	12-24	
Самостійно	10,530	12	4,212	25,8	27-	2-18	2,899	12	32,2	1,159-18	13,6	12,27	2-2	-	-	-	-	-	-	-	
Всього			2,524-29	15,5	16-5	1-16				129-28	15	1-13	-7				49,15	1,1	-8	-4	
Овес	570-2	118	2,242-	13,7	14-11	1-11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Каплуни	158	15	79-	0,5	-15	-2	51	15	0,6	25-15	0,3	-9	-1	-	-	-	-	-	-	-	
Кури	703	8	187-14	1,2	1-6	-3	175	8	1,9	46-20	0,5	-15	-3	132	10	3,4	44-	1,0	1-4	-4	
Гуси	-	-	-	-	-	-	51	30	0,6	51-	0,6	-17	-3	-	-	-	-	-	-	-	
Яйця	1485	1/3	16-15	0,1	-3	-	608	1/3	6,8	6-23	0,1	-2	-	495	1/3	12,7	5-15	0,1	-4	-	
Пряжа	214,5	15	107-8	0,7	-20	-3	119	15	1,3	59-15	0,7	-20	-3	33,5	30	0,9	33,15	0,7	-26	-3	
Оренда			900-27	0,5	5-23	-16				1,101-11	12,9	12-7	2-				247,15	5,5	6-10	-23	

- 1) Щоб отримати можливість порівняти, рахуємо день праці в упряжі за два дні самостійної (пішої) праці – таке співвідношення спостерігаємо у більшості податкових фасій.
- 2) Кількісний стан відповідно до фасій від 1786 року, оцінка здійснена на підставі оцінки від 1789 р.
- 3) У цій фасії від 1797, вказано 2,328 днів праці в упряжі і 3,432 дня самостійної (пішої) (всього 8,088 днів).

Таблиця 3

Грошові доходи фільварку в Мочерадах³⁷

Продукти і вид доходів	1795/6				1796/7				1797/8				В середньому за рік			
	К-ть ¹⁾	Ціна зл.-гр. 2)	Зл.-гр.	%	К-ть	Ціна зл.-гр.	Зл.-гр.	%	К-ть	Ціна зл.-гр.	Зл.-гр.	%	К-ть	Ціна зл.-гр.	Зл.-гр.	%
Всього			4,073-6	100			3,977-16	100			4,958-10	100			4,336-10	100
Всього			3,262-6	80,1			2,955-1	74,3			3,889-25	78,4			3,369	77,7
Пшениця	-	-	-	-	52	12-20	659	16,5	24	12-22	305-15	6,2	25,3	12-21	321-15	7,4
Жито	21	9-7	194	4,8	129	7-12	955-15	24,0	29,5	10-17	312-	6,3	59,8	8-4	487-5	11,2
Ячмінь	152	9-4	1-390	34,1	99	5-29	589-10	14,8	147,5	8	1,177-15	23,7	132,8	7-28	1,052-8	24,4
Овес	213	4-5	890	21,9	125	3-4	392	9,9	239,5	3-26	929, 6	18,7	192,5	3-25	737-2	17,1
Гречка	54	8-	432	10,6	29	7-10	213	5,4	42,25	7-27	334-4	6,8	41,7	7-24	326-11	7,5
Піпони	-	-	-	-	-	-	-	-	10,75	17-5	184-15	3,7	3,6	17-5	61-15	1,4
Горох-квасоля	-	-	-	-	2	20-	40	1,0	1,75	17-5	30-	0,6	1,25	18-20	23-10	0,5
Капуста	6	5-	30	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-	2,0	5	10	0,2
Сіно	5,75	39-	224	5,5	-	-	-	-	8,5	45-25	364	7,3	4,7	41-8	196	4,5
Отава ³⁾	-	-	20	0,5	-	-	-	-	-	-	30	0,6	-	-	16-20	0,4
Солома-збіжжя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	0,5	-	-	8-10	0,2
Пряжа	23,5	3-15	82-6	2,0	27	3-28	106-6	2,7	25	4	100	2,0	25,2	3-25	96-4	2,2
Барани	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8-15	68	1,4	2,7	8-15	22-20	0,5
Вовна	-	-	-	-	-	-	-	-	89	-10	30	0,6	29,7	10	10	0,2
Всього			811-	19,9	-	-	1022-15	25,7	-	-	1068-15	21,6	-	-	967-10	22,3
Оренда ґрунту	-	-	95	2,3	-	-	122-15	3,1	-	-	122-15 ⁴⁾	2,5	-	-	113-10	2,6
Панщина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46-	0,9	-	-	15-10	0,4
Оренда від підданих	-	-	300	7,4	-	-	300	7,5	-	-	300 ⁴⁾	6,1	-	-	300	6,9
Броварня	-	-	416-	10,2	-	-	600	15,1	-	-	600 ³⁾	12,1	-	-	538-20	12,4

3 ввізних продуктів фільварку

ПНШ

1. Збіжжя, шноно, бобові в корях, капуста в загонах, сіно в копицях, пряжа і барани в шпугах, вовна у фунтах.
2. В середньому.
3. Та, що росте.
4. Інтерпольовані цифри.

- інші підприємства (пивні) і видатки у зв'язку з орендою іншого фільварку;
 - змішане господарство (додаткова купівля льону і виробництво полотна, а також обробка і додаткова купівля шкур). Ці видатки включені до іншої групи, оскільки призначені на покриття потреб фільваркового господарства (одяг для слуг) та родини господаря;
 - домашнє господарство (продукти, млин, мило, дрова, світло і кухонний посуд). Зазначимо, що м'ясо, риба, цукор, кава і фрукти на фільваркову кухню не поставлялися. З інших продуктів тільки сіль і частина жирів спрямовувалися на харчування слуг. Натомість мило і світло б повністю йшло на потреби родини господаря;
 - приватне господарство. Тут зібрані видатки на потреби родини господаря.
- Загальна сума видатків на рік становила 3 925 злотих³⁸.

Про рентабельність фільваркового господарства і співвідношення грошового господарства до натурального автор міг повідомити лише приблизно, оскільки не мав точної інформації щодо прибутків та видатків. І все ж він визначив, що в Іздебках доходи перевищували видатки на 11 222 злоті 24 гроші, в Гочеві – на 5 203 злоті 19 грошів, в Мочерадах – на 3 919 злотих 20 грошів (табл. 4).

Таблиця 4

Рентабельність фільваркових господарств³⁹

Прибутки	Іздебки	Гочев	Мочеради
	зл. – гр.	зл. – гр.	зл. – гр.
I. Сирі доходи	11,786-20	6,368-27	6,441-13
II. Повинність підданих	16,316-14	8,514-12	4,511- 9
III. Сільські підприємства	2,040-	1,020-	538,20
Всього прибутки	30,143- 4	15,903- 9	11,491-12
Видатки			
I. Посів	2,190-26	809-21	672-20
II. Оплата праці	12,783-10	7,223-18	4,180-24
III. Грошові видатки на фільваркове господарство	1,667- 6	1,445.25	2,216- 7
IV. Грошові видатки на пивоваріння	139- 4	69-12	
V. Податки	1,414-	740-16	288-29
VI. Витрати на управління	725-24	410-18	213- 2
Всього видатки	18,920-10	10,699-20	7,571-22
Перевага доходів	11,222-24	5,203-19	3,919-20
Всього	30,143- 4	15,903- 9	11,491-12

Основою рентабельності господарства були, на думку вченого, повинності підданих. Якщо їх відкинути, то отримаємо недобір у розмірі 5 093 злоті 20 грошів в Іздебках, 3 310 злотих 23 гроші – в Гочві, 592 злотий 19 грошів – в Мочерадах. Цьому були наступні причини: низькі ціни на сільськогосподарську продукцію (табл. 5), низький рівень економіки, не висока продуктивність праці підданих. Виявлялося, що в кінці XVIII ст. панщина була економічною необхідністю фільваркового господарства.

Таблиця 5

Ціни на продаж збіжжя в грошах протягом 1795 – 98 років⁴⁰

Вид збіжжя	1796/96			1796/97			1797/98			1795/98	
	найниж.	найвища	середня	найниж.	найвища	середня	найниж.	найвища	середня	В середньому %	
Пшениця	-	-	-	360	390	380	382	382	382	381	100
Жито	270	420	277	195	240	222	240	360	317	244	64,0
Ячмінь	240	300	274	160	180	179	210	240	240	238	62,5
Овес	114	132	125	90	120	94	100	126	116	115	30,2
Гречка	240	240	240	210	234	220	225	264	237	234	61,4

Загальні прибутки від фільваркового господарства вчений співставив з загальними грошовими доходами, співвідношення між останніми і рештою прибутків буде співвідношенням грошового і натурального господарства. В результаті він отримав такий результат (табл. 6).

Таблиця 6

Співвідношення грошового і натурального господарства⁴¹

	Іздебки		Гочев		Мочеради	
	зл. – гр.	%	зл. – гр.	%	зл. – гр.	%
Загальний дохід	30,143- 4	100	15,903- 9	100	11,491-12	100
Видатки грошові	3,988-14	13,2	3,354-22	21,1	4,373- 6	38,1
Натуральні	26,254-20	86,8	12,548-17	78,9	7,118- 6	71,9

Р. Зубик зауважив два цікаві явища: перше, що чим менший фільварок, то вище співвідношення грошового і натурального господарства, і друге, – Смажевський прагне прогресу і поступово переходить від первісного господарства, дуже натурального, до більш інтенсивного, в якому грошовий обмін має все більше значення.

Інвентарі та люстрації* розкривають правове і соціальне становище селянства, його майнову диференціацію. Як відомо, королівськими селами керували отамани, приватними – солтиси. Як правило, вони були вільними і разом зі священниками, мельниками і крамарями входили до сільської аристократії.

Основними групами селян за підданством були державні і приватні, що перебували у спадковій власності земельної шляхти. Так, у Галичині наприкінці XVIII ст. державних селян налічувалося 22 %, приватних – 78 % від загальної кількості сімей.

Селянські господарства відрізнялися між собою становищем і функціями у фільварково-панщинній системі. Залежно від забезпеченості землею і робочою худобою кмети** (рольники) поділялися на парових, поєдинкових, піших. У Галичині парові селяни, як правило, користувалися наділом у 16-24 морги орної землі і – 4-8 моргів сіножаті, мали три-чотири голови робочої худоби. Поєдинкові отримували в користування половинний наділ і працювали у фільварку з одним конем. Піші «сиділи» на чверті наділу, працювали на ручних роботах.

Значну частину селянства становили мало- і безземельні комірники***, загородники****, халупники*****. Халупники і загородники не мали орної землі, користувалися городами і громадськими пасовищами. Комірники не мали ні землі, ні городу, жили або в своїх хатах, або у заможного селянина, були обов'язковою частиною господарства кметів на правах батраків.

У Бабухові Рогатинського повіту як і по всій Галичині, широко застосовувалася праця наймитів. Існували такі форми найму, як вільний, кабальний, примусовий. Наймали людей орати поле, жати, молотити збіжжя, косити сіно, доглядати за пасікою.

У фільварку працювало до десяти постійних найманих «паробків». Поширювалося челядництво – праця у дворі пана замість панщини без норми. Поступово ця праця перетворилася у різновид примусового найму за оплату натурою і грошима. Платили за день 12-20 грошів. Постійним явищем став кабальний найм, селяни купували в борг у пана хліб, волів, корів. При цьому укладався договір на умовах землевласника і селяни відробляли борг, працюючи на пана.

Земля доміній поділялася на двірську й селянського користування. Але залежні селяни не мали права спадкового володіння і розпорядження землею. Вони користувалися наділом доти, доки виконували повинності на користь двору. В спадок передавалися повинності, від виконання яких залежало користування землею.

*Люстрації – описи державних маєтностей для податкових та військових потреб, які проводили щоп'ять років за ухвалою польського сейму 1562 р. Містили відомості про якість земель, кількість населення, господарські витрати, чистий прибуток маєтностей тощо.

**Кмет – селянин, хлібороб.

***Комірники – категорія найбіднішого населення в Україні XV-XVIII ст., яке не мало власної землі та житла і наймитувало у заможних селян, від яких отримали хату (комору) в обмін на пішу панщину та сплату грошового податку.

****Загородники – порівняно вільна категорія збіднілого населення XIV-XVII ст. Діставали від землевласників право освоювати цілінні землі за межами орних ділянок, за що на 10 років були звільнені від феодалної ренти.

*****Халупники – категорія найбіднішого міського і сільського населення в Україні XVI-XIX ст., яке не мало власної землі й володіло лише хатами (халупами) та невеликими садибами.

Фільваркові поля у Бабухові в різний час становили від 30 до 50 % загальної площі сільськогосподарських земель. Господарство домінії мало дві форми: панщинну і чиншову, основу якої становило дрібне виробництво. Обов'язковою була натуральна рента. У XVIII ст. фільварки, у тому числі в Бабухові, зберігали зерновий і промисловий характер. Зерно вирощували як товар на ринок (33-60 % виробництва)⁴². Про стан посівів зернових та їх урожайність на фільварку в Бабухові протягом 1775-1781 рр. свідчить табл. 7.

Таблиця 7

Посіви зернових та їх урожайність на фільварку в с. Бабухові у 1775–1778 рр.⁴³ (Корці)

Роки	Посіяно жита	Зібрано жита в зерні (непро-сіяного)	Посіяно пшениці	Зібрано пшениці в зерні (непросіяного)	Посіяно ячменю	Зібрано ячменю в зерні (непросіяного)	Посіяно гречки	Зібрано гречки в зерні (непро-сіяної)	Посіяно вівса	Зібрано вівса в зерні (непросіяного)
1775	9	126	9	113	8	73	42	320	31	359
1776										
1777					37	167	37	158	67	212
1778	41	226			34	103	54	198	67	269
1779	41	167	11	70	31	108	51	359	83	357
1780	36	124	9	9	18	180	65	515	81	319
1781	42	53	4	25	16	92	55	141	51	80

Загалом урожайність зернових культур навіть за сприятливих умов була невисокою: сам-3, сам-4, сам-5, сам-6 (значно рідше сам-7, сам-8). Найвища врожайність спостерігалася у фільварку, найнижча – в селянських господарствах (табл. 8, 9). Щодо сіножатей, то ними в Бабухові володіли в той час двір, ксьондз та 21 селянське господарство.

Таблиця 8

Загальна площа орної землі та луків, що належала двору та селянам с. Бабухова, зібраний з цієї площі урожай зернових за три роки* та сіна за один рік станом на 1787 рік⁴⁴

Власник землі		Поля (в моргах)	Зібрано зерна (в корцях)**				Луки (в моргах)	Зібрано сіна (в центнерах)		
			пшениці	жита	ячменю	вівса		солодке	кисле	зелений корм
Власність двору	Поля, луки	445	411	585	2437	1723	136	656	595	
	Стави	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Цілина, городи, куші, пасовиська	-	-	-	-	-	5	56	-	-
Власність селян	Поля, луки	738	461	697	4199	3259	180	1094	588	-
	Цілина, городи, пасовиська	-	-	-	-	-	27	274	-	20
Разом		1183	872	1282	6636	4982	350	2081	1184	20

*За 3 роки зібрано 13772 корці зернових.

**Корець – старовинна одиниця виміру зерна. Офіційно прийнятий у шляхетській Польщі був так званий варшавський корець місткістю близько 50 кг. В Україні корець був побутовою мірою збіжжя і являв собою мірку місткістю в 6 нудів (близько 100 кг).

Таблиця 9

Посіви зернових, їх урожайність та урожайність сіна на полях, луках і городах, що належали двору, духовенству та громаді с. Бабухова станом на 15 жовтня 1787 р.⁴⁵

Власники землі	Загальна площа, морги	Зібрано зерна за 3 роки, корці				Луки та пасовища, морги	Зібрано сіна за рік, центнери	
		пшениці	жита	ячменю	вівса		солодке	кисле
Поля, луки та города, що належали двору	371	365	498	2032	1413	111	656	400
Поля, луки та города, що належали духовенству	74	45	86	404	310	24	20	195
Поля, луки та города, що належали громаді	738	461	697	4199	3259	180	1094	588
Разом	1183	871	1281	6635	4982	315	1770	1183

Загалом у Галичині 34 % обсягу посіяного зерна становив овес, 24 % – жито, 16 % – ячмінь, 12 % – гречка, 9 % – пшениця. Під озимину відводилося лише 1/3 площі⁴⁶.

У Бабухові вирощували також льон і коноплі. З конопляного насіння виготовляли олію для харчування і макуху для відгодівлі телят. З прядива ткали полотно, а з полотна виготовляли одяг.

Мешканці Бабухова займалися відгодівлею худоби, маючи для цього у 1824 р. 3 186 центнерів сіна, з якого – 2 514 центнери — кислого, 672 центнери – солодкого та 260 центнерів іншого корму. В цьому ж році селяни мали 51 коня, 90 волів та 88 корів. Чисельність худоби залежала від двох факторів: наявності добрих пасовищ і запасів барди* на гуральні.

Однак розвиток тваринництва гальмувався через відсутність культурного травосіяння, а отже, й високопоживної кормової бази. Взимку худобу, крім сіна, годували ячмінною, вівсяною та гречаною соломною, поживні якості якої значно поступалися культурним травам⁴⁷.

Податок від рогатої худоби в Бабухові на користь двору платили: від вола і корови – 1 злотий, від коня – 1 злотий 15 гр., від ялівки – 15 гр.⁴⁸.

Крім державних податків, пан збирав для себе різну данину: кури, яйця, пряжу, мед та інші сільськогосподарські продукти. Нерідко пан ділив між селянами горілку, виготовлену на власній гуральні, за яку останні мусили і платити. Таким чином пан привчав селян до п'янства. Їм заборонялося виробляти і торгувати горілкою. Цим прибутковим бізнесом мали право займатися лише євреї, які орендували в пана корчму.

Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. із ускладненням системи управління магнатським господарством набула ваги посада фільваркового адміністратора, розширилося коло його повноважень і обов'язків. Адміністратор відповідав за організацію фільваркових польових робіт, забезпечував процес відгодівлі живності, здійснював контроль за якісним виконанням підданими їхніх повинностей. Соціальна функція управителя фільварку полягала у вирішенні й залагодженні конфліктних питань стосовно громади села, регулювання оренди, демографічних процесів аж до втручання в особисте життя підданих. Ці та інші проблеми управління фільварковим господарством досліджувала назка вчених⁴⁹.

До початку XVIII ст. функції управителя фільварку – "урядника" (urzędnika) – головним чином залежали від розмірів фільварку⁵⁰. Наприкінці 30-х років XVII ст. ситуація змінилася. З розширенням магнатського господарства (зростанням розмірів посівів, розвитком інших галузей (відгодівля, промисли), яке було пов'язане з його виходом на ширший місцевий ринок, ускладнювалася система управління ним. Зосередження багатьох маєтків у руках одного магната призводило до об'єднання фільварків у ключі**, про що уже йшлося. Із створенням широкої адміністративної піраміди магнатського господарства посада фільваркового адміністратора стала її найнижчою виконавчою ланкою, підконтрольною генеральному комісарові та провіантовому писареві маєтків, губернаторам ключів. Одночасно розширювалося й коло його повноважень і обов'язків⁵¹.

*Барда – відходи виробництва на спиртових заводах, що використовуються для годівлі худоби.

**Ключ – у різний час складався з різної кількості поселень. Як одиниця господарсько-територіального поділу приватних маєтків входив до складу економії.

У XVIII ст. в магнатських маєтках Речі Посполитої широко практикувалося ведення документації, що стосувалася управління й господарювання. Це, зокрема, інструкції магнатів адміністрації своїх маєтків, що вносилися до спеціальних книг.

Саме матеріали книг Міхала Жевуського, підляського (1736–1762) та подільського воєводи (з 1762) адміністрації його подільських і волинських маєтків, що охоплювали період 1739–1777 рр., склали основу праці Юрія Овсінського.

Згідно з цим дослідженням у подільсько-волинських маєтках М. Жевуського існувало дев'ять фільварків: шість у подільському воєводстві, з них два в Новокосянтинівському ключі (у передмісті Нового Костянтинова – Янівці, й селі Думенка, по одному в Михалпільському (у містечку Михалпіль), Міньковецькому (у містечку Мінківці), Лучинецькому (у селі Сугаки) ключах й окремий у селі Росоше; три у Волинському воєводстві – в Колоденському ключі (у селах Колодно, Рясівка й Болезуби)⁵² (табл. 10).

Таблиця 10

Структура волинсько-подільських маєтків Міхала Жевуського в 1741–1777 рр.⁵³

Маєток	Кількість сіл	Кількість фільварків
Новокосянтинівський ключ	16	2
Лучинецький ключ	8	1
Михалпільський ключ	4	1
Міньковецький ключ	4	1
Колоденський ключ	6	3
Село Росоше	1	1

Відомі випадки, коли на малих фільварках функції адміністратора виконував доглядач (dozorca), у підпорядкуванні якого перебували лише 2 паробки (або паробок і карбовий). Згідно з даними польського історика Яна Рутковського максимальна кількість підлеглої адміністраторові фільваркової челяді не перевищувала 18-ти осіб⁵⁴.

Основу фільваркової адміністрації складала збідніла шляхта. Магнатерія, наділяючи її адміністративними та службовими посадами при дворі, тим самим надавала можливість останній втримуватися на привілейованих суспільних позиціях⁵⁵.

Адміністратор раз на тиждень був зобов'язаний прибути до губернатора ключа (чи економа), щоби отримати інструкції на наступний тиждень і відзвітувати про виконане⁵⁶. В його обов'язки входило пильнувати кордони панських маєтків, стежити, щоби селяни не заорювали й не підкопували панські дороги, за раціональним використанням ґрунтів, а також за станом гребель, мостів, ставів, млинів⁵⁷. У вільний час йому належало об'їздити з лісничим ліси, охороняючи їх від нищення, оберігати маєток від вогню.

Основні обов'язки адміністратора полягали у вчасній організації фільваркових робіт – оранки, жнив і зведення врожаю з полів. Такі роботи в основному виконувалися підлеглими селянами за рахунок панщинної повинності. Управитель фільварку періодично звітував про темпи її відробітку, стежив, щоби селяни о восьмій годині приступали до роботи⁵⁸.

Адміністратор також відправляв кореспонденцію, їздив в інтересах магната з метою добування конфіденційної інформації⁵⁹. Водночас адміністраторам суворо заборонялося самостійно укладати контракти, подавати місцевим орендарям квити для оплати й вимагати від них за цими квитками грошові суми, не видавати нікому збіжжя⁶⁰.

Провіантовий писар маєтків двічі на рік здійснював "ревізію двірських обор" – першу "по Божому Народженні" (після 25 грудня), а наступну – "по св. Яні" (24 червня). Його насамперед цікавили стан фінансово-господарської документації за звітний період та відповідність вміщених у ній даних реальним показникам. Оригінали реєстрів ревізій писар віддавав комісарові чи економові й занотовував результати перевірки в книзі. За виявлену нестачу адміністратор фільварку повинен був компенсувати збитки⁶¹.

Через недогляд адміністраторів мали місце випадки, коли селяни під час сівби "розбирали збіжжя в торби або своїх коней підгодовували", а під час обмолоту не вибивали належним чином солому. Траплялося, що немолочені снопи вони загірбили в соломі й виносили на обору, підгодовуючи власну худобу. За такі випадки наказувалося "міцно карати"⁶².

Адміністратор харчувався за "панським" раціоном, чимало елементів якого (риба, цукор, кава, овочі) були відсутні в кухні фільваркової служби⁶³.

Якість виконання обов'язків впливала на терміни перебування адміністраторів на посаді та на розміри грошової винагороди. Так, А. Кробановський, губернатор Михалпільського ключа, виконував обов'язки адміністратора місцевого фільварку 9 років (1763-1772). У цей період його грошова винагорода була незмінною і становила 250 злотих на рік.

Більшу частину річної винагороди фільваркового адміністратора складали виплати зерном. У подільсько-волинських маєтках М. Жевуського адміністратору в середньому щорічно належалося: пшениці – 6-14, ячменю – 11-41, гречки – 8-40, вівса – 18-50, гороху – 0,5-9, пшоно – 1-4, солоду – 18-24, конопляного насіння – 2 півмірки*. Решту виплат складали: 1 відгодований кабан, 1-5 півсотків конопляного полотна, 2 бочки солі, 3 сажні сіна. Загальна вартість виплат А. Кробановського у 1766 р. становила 842 злотих 35 грошів, а у 1772 р. досягла 1 235 злотих⁶⁴.

Виконуючи адміністративні обов'язки, управитель фільварку утримував і власне господарство, функціонування окремих галузей якого було регламентоване магнатом. Так, на Болезубзькому фільварку місцевим адміністраторам дозволялося "утримувати свого майна не більш як 2 пари коней (взимку на сіні, а влітку на траві), а також не більше 2-х корів взимку на соломі, під власну відповідальність"⁶⁵.

За наказом магната управитель фільварку нерідко втручався і в особисте життя підданих. Так, йому було наказано "парубків, здатних (до сімейного життя. – С. Г.), женити примусово", при цьому заборонялося "жодну дівчину видавати заміж на сторону". У 1759 р. якийсь Попович за одруження без дозволу з дочкою "духовного отця мурованої церкви" мав віддати на фільварок пару коней або сплатити магнатові 10 червоних злотих**. Через те, що наказу магната парубок виконувати не збирався, адміністраторові наказано "йому жінки не видавати" доти, доки не заплатить⁶⁶.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Східній Галичині відбувався процес відбудови і подальшого розвитку фільваркового господарства, удосконалювалася його структура, а тому панщина залишалася ще економічною необхідністю. Проте частина феодалів прагнула прогресу і переходила від натурального до інтенсивного господарювання, в якому грошовий обмін набирала все більшого значення. Упродовж 40–70-х рр. система управління магнатським господарством ускладнювалася, постать фільваркового адміністратора ставала дедалі помітнішою, набувала ознак регулятора соціальних процесів. Загалом головне завдання магнатської олігархії полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити цілісність держави.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Іваночко І. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. // Історична топографія України: Зб. наук. праць. – Львів, 2006. – С. 258.
- ² Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – Київ: Генеза, 1994. – С. 234.
- ³ Магочій П. Історія України. – Київ, 2007. – С. 337.
- ⁴ Там само. – С. 340.
- ⁵ Янишин Б. Українські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII ст. – 1848 р.) // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 575, 576, 577.
- ⁶ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – С. 147.
- ⁷ Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства. – Т. 1. – Київ, 2006. – С. 415.
- ⁸ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – Львів, 1959. – С. 134–147.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Субтельний О. Україна. Історія. Видання третє, перероблене і доповнене. Київ: "Либідь", 1993. – С. 269.
- ¹¹ Задорожний В. Поміщицькі промислові підприємства Східної Галичини у системі товарного виробництва кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. На пошану проф. Олександра Карпенка. – Івано-Франківськ, 2001. – Ч. 5–6. – С. 125.

*Ціни станом на 1768 р. (за 1 півмірок): жито - 5 злотих, пшениця - 6, ячмінь - 3 злотих 15 грошів, гречка - 4, горох - 6, насіння коноплі - 12, пшоно - 8, солод - 3 злотих 35 грошів, сіль (бочка) - 5, годований кабан - 12 злотих. Ціни станом на 1772 р. (за 1 півмірок): жито - 8 злотих, пшениця - 6, ячмінь - 5, овес - 2, гречка - 6, горох - 6, просо - 6, насіння коноплі - 8, пшоно - 8, -солод – 3 злотих 35 грошів, сіль (бочка) - 5, сажень сіна - 17-20 злотих.

**1 червоний злотий (дукат) = 18 злотих польських = 540 грошів.

- ¹² Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. – Київ: Вища школа, 1970. – С. 195; Стеблій Ф. Боротьба селян Східної Галичини в першій половині XIX ст. – Київ: Вид-во АН Української РСР, 1961. – С. 13–14.
- ¹³ Лучко М., Остап'юк М. Історія обліку: Світ та Україна, погляд крізь роки. – Тернопіль, 1998. – С. 101.
- ¹⁴ Задорожний В. Поміщицькі промислові підприємства Східної Галичини у системі товарного виробництва кінця XVIII – першої половини XIX ст. – С. 127.
- ¹⁵ Кісь Я. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині // Вісник Львівського університету, 1976. – Серія історична. – Вип. 12. – С. 58, 60, 62.
- ¹⁶ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – С. 27.
- ¹⁷ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – С. 69.
- ¹⁸ Крип'якевич І. Історія України. – Львів: "Світ", 1990. – С. 121.
- ¹⁹ Балабушевич Т. Економічне життя Галичини // Економічна теорія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Том. 1. – С. 486.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С. 487.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 582.
- ²⁴ Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Західноукраїнське селянство у XIX ст. – С. 417.
- ²⁵ Балабушевич Т. Економічне життя Галичини. – С. 484.
- ²⁶ Там само. – С. 485.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku. – Lwów, 1931. Odbitka z studgów z historii społecznej i gospodarczej poświęconych profesorowi dr. Francickowi Bujakowi. – S. 227.
- ²⁹ Ibid.
- ³⁰ Ibid. – S. 228–229.
- ³¹ Ibid. – S. 231–232.
- ³² Ibid. – S. 233–234.
- ³³ Ibid. – S. 235.
- ³⁴ Ibid. – S. 236.
- ³⁵ Ibid. – S. 238.
- ³⁶ Ibid. – S. 237.
- ³⁷ Ibid. – S. 248.
- ³⁸ Ibid. – S. 253.
- ³⁹ Ibid. – S. 259.
- ⁴⁰ Ibid. – S. 250.
- ⁴¹ Ibid. – S. 260.
- ⁴² ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.
- ⁴³ ЦДІА у Львові. – Ф. 19. – Оп. IX. – Спр. 259. – Нумерація аркуша відсутня.
- ⁴⁴ ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 111–112.
- ⁴⁵ ЦДІА у Львові. – Ф. 19. – Оп. IX. – Спр. 259. – Арк. 85.
- ⁴⁶ ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 11–112.
- ⁴⁷ Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. Etc. Tom drugi. Zebrał i wydał Antoni Schneider nakładem Wys. Wydziału krajowego pod zarządztwem ku temu celowi Komitetu. – Lwów, 1874. – S. 185–186.
- ⁴⁸ ЦДІА у Львові. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 520.
- ⁴⁹ Див.: Gostomski A. Gospodarstwo / Opracowanie i wstęp S. Inglota. – Wrocław. – 1951. S. VI; Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965; Балабушевич Т. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – Київ, 1991; Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1.
- ⁵⁰ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – Warszawa, 1956. – S. 190.
- ⁵¹ Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – Москва, 1955. – С. 8.
- ⁵² Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 199–200.
- ⁵³ Там само. – С. 200.
- ⁵⁴ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – S. 191.
- ⁵⁵ Grabski W. Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929. S. 147; Rusiński W. Wieś polska w okresie ożywienia gospodarczego // Historia Polski / Pod red. S. Kieniewicza, W. Kuli. – Warszawa, 1958. T. I. Cz. 2. S. 114–115; Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu. – Warszawa, 1962. – S. 174.
- ⁵⁶ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 201.

⁵⁷ Балабушевич Т. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – С. 39.

⁵⁸ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 202.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – С. 202–203.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – С. 204.

⁶³ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w. – S. 252.

⁶⁴ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 206.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – С. 206–207.

REFERENCES

¹ Ivanochko I. Vplyv sotsial'no-funktsional'nykh protsesiv na rozvytok urbanizatsii v Halychyni kintsia XVIII – pochatku KhKh st. // Istorychna topohrafiia Ukrainy: Zb. nauk. prats'. – L'viv, 2006. – S. 258.

² Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – Kyiv: Heneza, 1994. – S. 234.

³ Mahochij P. Istoriiia Ukrainy. – Kyiv, 2007. – S. 337.

⁴ Tam samo. – S. 340.

⁵ Yanyshyn B. Ukrains'ki zemli u skladi Avstrijs'koi imperii (kinets' XVIII st. – 1848 r.) // Ekonomichna istoriiia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh. – Kyiv: Nika-Tsentr, 2011. – S. 575, 576, 577.

⁶ Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – S. 147.

⁷ Steblij F., Kravets' M., Il'ko V. Zakhidnoukrains'ke selianstvo u KhKh – na pochatku KhKh st. // Istoriiia ukrains'koho selianstva. – T. 1. – Kyiv, 2006. – S. 415.

⁸ Herasymenko M. Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panschynnoho hospodarstva. – L'viv, 1959. – S. 134–147.

⁹ Tam samo.

¹⁰ Subtel'nyj O. Ukraina. Istoriiia. Vydannia tretie, pereroblene i dopovnene. Kyiv: "Lybid", 1993. – S. 269.

¹¹ Zadorozhnyj V. Pomischys'ki promyslovi pidpriemstva Skhidnoi Halychyny u systemi tovarnoho vyrobnytstva kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. // Halychyna. Naukovyj i kul'turno-prosvitnij kraieznavchij chasopys. Na poshanu prof. Oleksandra Karpenka. – Ivano-Frankivs'k, 2001. – Ch. 5–6. – S. 125.

¹² Holobuts'kyj V. Ekonomichna istoriiia Ukrains'koi RSR. – Kyiv: Vyscha shkola, 1970. – S. 195; Steblij F. Borot'ba selian Skhidnoi Halychyny v pershij polovyny XIX st. – Kyiv: Vyd-vo AN Ukrains'koi RSR, 1961. – S. 13–14.

¹³ Luchko M., Ostap'iuk M. Istoriiia obliku: Svit ta Ukraina, pohliad kriz' roky. – Ternopil', 1998. – S. 101.

¹⁴ Zadorozhnyj V. Pomischys'ki promyslovi pidpriemstva Skhidnoi Halychyny u systemi tovarnoho vyrobnytstva kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. – S. 127.

¹⁵ Kis' Ya. Pytannia henezysu kapitalizmu v Skhidnij Halychyni // Visnyk L'vivs'koho universytetu, 1976. – Seriiia Istorychna. – Vyp. 12. – S. 58, 60, 62.

¹⁶ Herasymenko M. Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panschynnoho hospodarstva. – S. 27.

¹⁷ Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – S. 69.

¹⁸ Kryp'iakevych I. Istoriiia Ukrainy. – L'viv: "Svit", 1990. – S. 121.

¹⁹ Balabushevych T. Ekonomichne zhyttia Halychyny // Ekonomichna teoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh. – Kyiv: Nika-Tsentr, 2011. – Tom. 1. – S. 486.

²⁰ Tam samo.

²¹ Tam samo. – S. 487.

²² Tam samo.

²³ Tam samo. – S. 582.

²⁴ Steblij F., Kravets' M., Il'ko V. Zakhidnoukrains'ke selianstvo u XIX st. – S. 417.

²⁵ Balabushevych T. Ekonomichne zhyttia Halychyny. – S. 484.

²⁶ Tam samo. – S. 485.

²⁷ Tam samo.

²⁸ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku. – Lwów, 1931. Odbitka z studgów z historii społecznej i gospodarczej poświęconych profesorowi dr. Francickowi Bujakowi. – S. 227.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. – S. 228–229.

³¹ Ibid. – S. 231–232.

³² Ibid. – S. 233–234.

³³ Ibid. – S. 235.

³⁴ Ibid. – S. 236.

- ³⁵ *ibid.* – S. 238.
- ³⁶ *Ibid.* – S. 237.
- ³⁷ *Ibid.* – S. 248.
- ³⁸ *Ibid.* – S. 253.
- ³⁹ *Ibid.* – S. 259.
- ⁴⁰ *Ibid.* – S. 250.
- ⁴¹ *Ibid.* – S. 260.
- ⁴² TsDIA u L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.
- ⁴³ TsDIA u L'vovi. – F. 19. – Op. IKh. – Spr. 259. – Numeratsiia arkusha vidsutnia.
- ⁴⁴ TsDIA U L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 111–112.
- ⁴⁵ TsDIA u L'vovi. – F. 19. – Op. IKh. – Spr. 259. – Ark. 85.
- ⁴⁶ TsDIA u L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 11–112.
- ⁴⁷ Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. Etc. Tom drugi. Zebrał i wydał Antoni Schneider nakładem Wys. Wydziału krajowego pod zarządztwem ku temu celowi Komitety. – Lwów, 1874. – S. 185–186.
- ⁴⁸ TsDIA u L'vovi. – F. 5. – Op. 1. – Spr. 212. – Ark. 520.
- ⁴⁹ Dyv.: Gostomski A. Gospodarstwo / Opracowanie i wstęp S. Inglota. – Wrocław. – 1951. S. VI; Serczyk W. Gospodarstwo magnaskie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965; Balabushevych T. Ahrarna istoriia Halychyny u XVIII st. – Kyiv, 1991; Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriia istorychna. – L'viv, 2002. – Vyp. 37. – Ch. 1.
- ⁵⁰ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – Warszawa, 1956. – S. 190.
- ⁵¹ Baranovych A. Mahnatskoe khoziajstvo na iuhe Volyny v XVIII v. – Moskva, 1955. – S. 8.
- ⁵² Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 199–200.
- ⁵³ *Tam samo.* – S. 200.
- ⁵⁴ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – S. 191.
- ⁵⁵ Grabski W. Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929. S. 147; Rusiński W. Wieś polska w okresie ożywienia gospodarczego // Historia Polski / Pod red. S. Kieniewicz, W. Kuli. – Warszawa, 1958. T. I. Cz. 2. S. 114–115; Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu. – Warszawa, 1962. – S. 174.
- ⁵⁶ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 201.
- ⁵⁷ Balabushevych T. Ahrarna istoriia Halychyny u XVIII st. – S. 39.
- ⁵⁸ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 202.
- ⁵⁹ *Tam samo.*
- ⁶⁰ *Tam samo.* – S. 202–203.
- ⁶¹ *Tam samo.*
- ⁶² *Tam samo.* – S. 204.
- ⁶³ Zubyk R. Gospodarstwo folwareczne z końsem XVIII w. – S. 252.
- ⁶⁴ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 206.
- ⁶⁵ *Tam samo.*
- ⁶⁶ *Tam samo.* – S. 206–207.